

İlk dönem Osmanlı ilim ve kültür hayatında İhvânu's-safâ ve Abdurrahmân Bistâmî

ÖZET

Bu çalışmada Sultan Yıldırım Bayezid, Sultan Çelebi Mehmed ve Sultan II. Murad zamanında Osmanlı topraklarında yaşamış olan Abdurrahmân Bistâmî'nin hayatı ve eserleri kısaca tanıttıldıktan sonra, Fetih öncesi, ilk dönem Osmanlı ilim ve kültür hayatı için kaynak olarak görülebilecek, **Durretu tâci'r-resâil ve ğurratu minhâci'l-vesâil** adlı yazma eseri incelenecek ve değerlendirmesi yapılacaktır. Ayrıca Bistâmî'nin bu ve diğer yazma eserlerinde Osmanlı topraklarında varlığından bahsettiği "İhvânu's-safâ ve hallânu'l-vefâ" adlı bir "grup" üzerinde durulacaktır.

Hayatı ve eserleri

Bu çalışma, yazma tanıtımı başlığı altında yapıldığından, burada Abdurrahmân Bistâmî'nin hayatı ve eserleri hakkında geniş bir bilgi verilmeyecek; -şimdiye kadar kullanılmayan ve Bistâmî'nin hayatı ve eserleri için ana kaynak durumundaki, burada tanı-

lacak olan eseri hariç, konunun klasik ve modern kaynaklar çerçevesinde genel bir özeti sunulacaktır.

Bistâmî'nin değişik kaynaklarda eksik veya farklı verilen isim zinciri, Zeynüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Antakî el-Bistâmî el-Hanefî el-Hurûfî'dir. Antakya'da doğan Bistâmî, ilk tahsilini ikmal ettikten sonra, başta Arap dili olmak üzere çeşitli İslâmî ilimlerde bilgi ve görgüsünü ilerletmek için, Bilâdu's-şâm şehirleri ile Kahire (Ezher) gibi İslâm medeniyetinin klasik ilim merkezlerine seyahat etti. Arap dili ve edebiyatı sahalarda arzu ettiği seviyeye ulaşıncaya kadar çeşitli Arap ülke ve şehirlerinde dolaştı. Bu seyahatleri esnasında dil ve din ilimlerinin yanında başta gizli ilimler olmak üzere tıp, simya ve tarih gibi sahalarda da kendini yetiştirdi. Daha sonra Bursa'ya geldi; burada Molla Fenâri kendisiyle tanıştı ve Arap dili ve edebiyatı ilimlerinde ondan istifade etti. Bistâmî, Bursa'ya geldiğinde, şehri çok sevdiğinden dolayı burayı vatan edindi. Hicri 858/1453 tarihinde

Bursa'da vefat etti; kabri bu şehirde-
dir.¹

Taşköprülüzade, Abdurrahmân Bistâmî'yi eseri ŞN'de dördüncü tabaka, yani Sultan Yıldırım Bayezid dönemi alimlerinden kabul etmektedir. Ancak Bistâmî, tafsilatı bilinmemekle beraber, Sultan Çelebi Mehmed ve Sultan II. Murad dönemlerini de idrak etmiş; hatta bazı eserlerini Sultan II. Murad'a sunmuştur. Taşköprülüzade, Bistâmî için *şehy*, *ârif bi'llâh* lakaplarını kullanmakta, onun (Beyazid-i) Bistâmî meşrepli ve Hanefî mezhebinden olduğunu belirtmektedir. Onun bildirdiğine göre Bistâmî, zamanında hadis, tefsir ve fıkıh sahalarında alim, *ilmu havâssi'l-hurûf*, *ilmu'l-vefk* konularında da arif olarak bilinmekteydi. Ayrıca *ilmu'l-cifr* gibi gizli ilimlerin diğer sahalarında bilgi sahibi olan Bistâmî, dönemde havassu'l-hurûf konusundaki büyük tasarrufu ile tanınmaktaydı; hatta Taşköprülüzâde'ye göre bu konularla ilgili, kendisinden bir çok garib hikaye rivayet edilmektedir. Bistâmî'nin telif eserlerinin çoğunun il-

mu havâssi'l-huruf, ilmu'l-cifr, ilmu'l-vefk gibi gizli ilimlerde olduğunu belirten Taşköprülüzade bu eserlerin bir çoğunun müellif hattıyla olan nüshalarını gördüğünü belirtmekte, ayrıca bu eserlerin sahalarında güvenilir olduğunu vurgulamaktadır.

Bistâmî'nin klasik kaynaklarda zikredilen eserleri ile klasik kaynaklarda zikredilmemesine rağmen zamana gelen ve ona nispet edilen eserlerinin ta'dâdı önemli bir yekün oluşturmaktadır. Bu eserler telif edildikleri dönem itibariyle Fetih öncesi ilk dönem Osmanlı ilim ve kültür hayatını kavrama açısından son derece önem taşımaktadırlar. Bu tanıma yazısında Bistâmî'nin bütün eserlerini vermek mümkün olmayacağı gibi yazma nüshalarından ele alınanların her birini tanıtmak da ayrı bir çalışmanın konusudur. Ancak burada Bistâmî'nin Fetih öncesi ilk dönem Osmanlı ilim ve kültür hayatı için önemli görülen bazı eserleri zikrelecektir. Bağdadlı İsmail Paşa, HA'de Bistâmî'nin kırküş eserinin

1 Bistâmî'nin hayatı ve eserleri için bkz. Taşköprülüzade, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fi 'ulemâi'd-devleti'l-osmâniyye* (ŞN), nşr. Ahmed Subhi Furat, İstanbul 1985, s. 46-47; Mecdi Mehmed Efendi, *Hedâiku's-şekâik* (ŞN'nin tercümesi), nşr. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989, s. 67-69; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn 'an esâmî'l-kutub ve'l-funûn*, (KZ), neşr. Kilisli Muallim Rifat-Şerefeddin Yatkaya, c. I, İstanbul 1941, 50, 62, 72, 506, 507, 514, 614, 701, 738, 742, 744, 745, 748, 750-751, 903, 923, 927, c. II, İstanbul 1943, s. 1033, 1061, 1153, 1293, 1492, 1496, 1533, 1566, 1568, 1705, 1706, 1755, 1758, 1759, 1845, 1846, 1905, 1963; Bağdadlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ keşfi'z-zunûn*, nşr. Kilisli Muallim Rifat - Şerefeddin Yatkaya, c. I-II, İstanbul 1945-1947, c. I, s. 461, c. II, s. 10, 55, 396, 423; Bağdadlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsaru'l-musannifin* (HA), c. I, nşr. Kilisli Muallim Rifat - İbnülemin Mahmud Kemal İnal, İstanbul 1951, s. 531-532; Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur* (GAL), c. II, Leiden 1949, s. 300-301, Supplementband (S), c. I, s. 323-324. Hayruddin ez-Zirikli, *el-A'lâm*, c. III, IX. baskı, Beyrut 1990, s. 331; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-muellifin*, c. V, Beyrut tarihsiz, s. 184-185; Mustafa Çağrıncı, "Bistâmî, Abdurrahman b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. VI, s. 218-219. Bu maddede Bistâmî'nin Molla Fenârî'den arabî ilimleri tahsil ettiği söylenmektedir; gerçekte ŞN'deki ibare bizim tercüme ettiğimiz anlamdadır.

ismini zikretmektedir.² Benzer şekilde C. Brockelmann otuz altı eserini ve bu eserlerin dünya kütüphanelerinde bulunan nüshalarını vermektedir.³ Yukarıda, Taşköprülüzade'nin ifadesine dayanarak belirtildiği üzere, Bistâmî'nin eserlerinin çoğu gizli ilimlerle ilgilidir. Ancak bu eserler yine de dönemin ilim anlayışı çerçevesinde önemli bilgiler ihtiva etmektedirler.⁴ Bunun yanında Bistâmî'nin Fetih öncesi ilk dönem Osmanlı ilim ve kültür hayatı için önemli olan bazı eserleri de vardır. Mesela, Osmanlı

döneminde ilk veba risalelerinden olan *Vasfu'd-devâ fi keşfi âfâti'l-vebâ* (Şehid Ali Paşa, nr. 2811/44, yaprak 260b-265b) adlı çalışması ayrı bir önem taşımaktadır.⁵ Bistâmî, *Vasfu'd-devâ*'da, diğer eserlerinde olduğu gibi konu için tarihî bir perspektif vermekte, dolayısıyla konuyu tarihî kronolojisi içinde ele almaktadır. Eser antik dönemden beri devam edip gelen ve matematik tarihinde Delos problemi diye bilinen tad'îfu'l-mezbah (sunağın iki katına çıkarılması) problemini de ihtiva etmektedir.⁶

2 Bağdadlı İsmail Paşa, HA, c. I, s. 531-532.

3 Carl Brockelmann, GAL, c. II, s. 300-301, SI, s. 323-324.

4 Bistâmî'nin eserleri, ilk dönem Osmanlı ilim ve kültür hayatı yanında daha sonraki dönemler için, özellikle gizli ilimlerin Osmanlı ilim ve kültür hayatındaki seyri açısından, önem arz etmektedirler. Bu seyri takip etmek büyük oranda Bistâmî'nin eserlerinin nüshalarının seyrini izlemek anlamına gelmektedir. Bunun yanında Bistâmî'nin *Miftâhu'l-cifri'l-câmî*' adıyla da bilinen *ed-Durru'l-munazzam fi's-sirri'l-a'zam* isimli eseri 1006/1597-1598 tarihinde Sultan III. Mehmed'in emri ile Şerif Efendi olarak tanınan Şerif b. es-Seyyid Mehmed b. eş-Şeyh Burhânuddîn el-Müderri tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir (Revan Köşkü, nr. 1739, mütercim nüshası). Nitekim Taşköprülüzade, *Miftâhu's-se'âde ve Misbâhu's-siyâde* adlı eserinde "ilmi havâssî'l-hurûf" başlığı altında, sadece Bistâmî'nin adını zikretmekte ve onun telif eserlerinin çoğunun bu sahaya ilişkin olduğunu belirtmektedir (Beirut 1985, c. II, s. 547). Ayrıca "ilmi a'dâdi'l-vefk" sahasında telif edilen en güzel kitapların ilki olarak da Bistâmî'nin *Şemsu'l-âfâk fi 'ilmi'l-hurûf ve'l-evfâk* adlı eserini vermektedir (c. I, s. 374).

5 Katip Çelebi, KZ, c. II, 2013; *Fihrisu mahtûtâti't-tıbbi'l-islâmî fi mektebât Türkiyâ (Fihris)*, Hazırlayanlar: Ramazan Şeşen, Cemil Akpınar, Cevad İzgi, İstanbul 1984, s. 148.

6 Eski Yunan'da çözümü araştırılan, daha sonra İslam ve Batı Avrupa matematiğinde çözülmeye çalışılan üç ünlü problem mevcuttur. Bu problemlerden birincisi "verilen herhangi bir açının üç eşit parçaya bölünmesi", ikincisi "alanı verilen bir dairenin alanına eşit olan bir kare bulunması" üçüncü ise burada zikredilen "hacmi verilen bir küpün, hacminin iki katına eşit olan bir küpün kenar uzunluğunun tespiti"dir. İslam matematiğinde birinci problem *telisu'z-zâviye*, ikinci problem "terbi'u'd-dâira", üçüncü problem de "tadifü'l-mezbah" veya "tad'îfu'l-muka'ab" olarak isimlendirilmiştir. Bu problemlerin çözümlerinde sadece pergel ve cetvel kullanmak, akabinde tespit edilen çözümü geometrik olarak ispatlamak temel şarttır. Küpün iki katına çıkarılması problemi, $a : x = x : y = y : b$ denklemini sağlayacak x ve y doğru parçalarını bulma işlemine irca edilebilir. Orantıda kullanılan a ve b önceden verilen doğru parçalarının uzunluklarıdır. Ancak bu ikili geometrik orantı sadece pergel ve cetvel kullanılarak çözülemediğinden, süreç içerisinde koni kesitlerinde yüksek dereceli eğrilerin tespitine yol açmıştır; Delos Problemi hakkında daha geniş bilgi için ••

Bu açıdan Abdülhak Adnan Adıvar'ın zannettiği gibi tad'ifu'l mezbah konusundan Osmanlılarda ilk bahşeden Molla Lütüfi diye tanınan Muhammed b. Hasan et-Tokadî (öl. 901/1495) değildir.⁷ Bistâmî meselenin matematik ile ilgili tarafına fazla eğilmemekle beraber konu ile ilgili tarihi bilgi vermekte, hatta problemin Eflatun'un ağzıyla mate-

matik yapısına da işaret etmekte ve problemin çözümünün dayandığı orta orantılı usulünü zikretmektedir. Ona göre, Eski Yunan'da bir şehirde veba salgını baş gösterince halk, İsrailoğulları'ndan bir peygambere gidip yardım talep etmiş, peygamber de onlara Tanrı'nın sunağın iki katına çıkarılmasını istediğini bildirmiş, neticede halk sunağı

bkz. Wilbur Richard Knorr, *The Ancient Tradition of Geometric Problems*, New York 1986, s. 50-76. Burada şu noktalara işaret edilmelidir: Genel olarak bilim özel olarak matematik tarihinde bazı önemli problemler tarih içerisinde bir hikaye veya bulmaca şeklinde rivayet edilir. Tad'ifu'l-mezbah'ın yani küpün iki katına çıkarılması probleminin menşeinin bir sunakla ilgili olduğuna özellikle dikkat edilmelidir. Neticede sunak (mezbah) matematik tarihinde özel bir problemin ismi olmuştur. Diğer bir nokta ise Hermetik ve bundan neşet eden Phytagorasçı geleneğin matematik ve bilimin diğer sahalarında takındığı bir tavırla ilgilidir: Bu tavır, yukarıda verilen problemlerde olduğu gibi, çözümsüz olduğu bilindiği veya en azından kendileri çözemediği halde, bazı problemleri ve fikirleri, mensublarını araştırmaya ve düşünmeye teşvik etmek için ileri sürmeleridir. Bu tavır bilim ve matematik tarihinde doğurucu sonuçlara sebep olmuştur.

- 7 Abdülhak Adnan Adıvar, klasik İslam ve özellikle Osmanlı ilim hayatı konusundaki *yanlı* tutumu çerçevesinde, ayrıca bu dönemlere ait malzeme, dolayısıyla bilgi eksikliği sebebiyle, Delos probleminin İslam dünyasında sadece Zekeriyâ Kazvî'nin *Âsaru'l-bilâd*'inde bir kaç satırla yazılmış olduğunu belirtmekte; Molla Lütüfi'nin Delos problemi ile olan ilgisini de Brockelmann'ı takip ederek Bizans etkisine bağlamaktadır. Ona göre Molla Lütüfi, bu problemi İstanbul'da Theon'un veya Plutarchos'un eserlerinden elde etmiş veya Bizanslı bir bilginden dinlemiştir. Aslında Adıvar, malzemesini bilmediği ve bildiğini de ilmî zihniyetle incelemediği bir medeniyet hakkında "masa başı" hükümleri vermektedir (*Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1943, s. 44-46). Gerçekte Delos problemi Osmanlı öncesi dönemde bilindiği gibi, Osmanlı döneminde de hem Molla Lütüfi'den önce hem de Molla Lütüfi'den sonra tekrar tekrar ele alınmıştır. Nitekim adı geçen problemi zikreden Bistâmî, İstanbul'un fethinden önce yaşamıştır; dolayısıyla problemin Osmanlılardaki kaynağı meselesi sun'î bir meseledir. Bu konuda klasik İslam ve Osmanlı dönemine ait metinler tarafımızdan toplanmakta olup ayrıca incelenip neşredilecektir. Ancak burada şu noktaya işaret edilmelidir ki Adıvar'ın Delos problemi ve diğer bazı noktalarda anlamadan övmeye abartılı davrandığı Molla Lütüfi'nin bu eseri, Osmanlı matematikçisi Mustafa Sıdkı (öl. 1183/1769) tarafından, "İlim iddia eden birinin cehaletini ortaya koyduğu *Tadifu'l-mezbah* ile ilgili bir risale" şeklinde tavsif edilmektedir. Molla Lütüfi'nin risalesi Gelideres tarafından 1825 yılında Leiden'de neşredilmiştir. Daha sonra aynı risaleyi, Arapça tenkitli metni hazırlayan Şerefeddin Yalıtıkaya ile tenkitli metni Fransızca'ya tercüme ederek bir ön söz yazan Adnan Adıvar ve Henri Corbin, 1940'da Paris'te yayınlamışlardır (Molla Lütüfi'l Maqtul, *La Duplication de L'autel*, Giriş -1-33-, Fransızca tercüme -35-61, Arapça metin -7-23). Ayrıca Molla Lütüfi'nin bu risalesi, Rağıp Paşa Hocası olarak tanınan İbrâhîm Halebî (öl. 1190/1776) tarafından şerhedilmiştir (Arif Hikmet, Mecâmî, nr. 145/11), Geniş bilgi için bkz. Cevad İzgi, *Osmanlı Medreselerinde Tabii ve Riyazi İlimlerin Eğitimi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul 1994, s. 276-277.

iki kat büyültmüş ancak veba salgını ortadan kalkmayınca Eflatun'a gidip yardım istemişler; Eflatun da onlara “Siz hendeseden nefret ediyorsunuz, dolayısıyla Allah sizi veba ile cezalandırdı.” demiş ve sunağın (yani küpün) iki katını almanın geometride ne anlama geldiğini gösterdikten sonra “Allah katında hikemî ilimlerin bir değeri vardır.” ve ayrıca “Üç şey sıklıkla sarılın hendese, hikmet ve sayıbilimi (aded)” şeklinde öğüt vermiştir (243a). Eserde sihirli karelerden de bahseden Bistâmî bazı özel kare türlerini de zikretmiştir (244a, 245a). Bilindiği üzere sihirli kareler aynı zamanda ibtidâî sayılar teorisi ile de alakalıdır. Eserde, Bistâmî'nin Aristoteles için kullandığı “O teorik düşüncenin (el-fikru'n-nazarî) kurucusudur” cümlesi de dikkat çekicidir.

Bistâmî'nin diğer bir eseri, **el-Ed'iy-yetu'l-müntehabe fi'l-edviyeti'l-mücerrebe** (Ayasofya, nr. 377/3, yaprak 51a-101b, 14 Zulka'de 840 tarihli müellif nüshası) adını taşımaktadır.⁸ Eser, gerçekte, kendisinin de mukaddimede belirttiği üzere, yukarıda üzerinde durulan **Vasfu'd-devâ fi keşfi âfâti'l-vebâ**'nın genişletilmiş şeklidir. Altı babdan oluşan kitabın ismi ilk bakışta bir tıp eseri olduğunu gösteriyorsa da eserin muhtevası karışıktır. Tıbb-ı nebevî yanında, -deyim yerindeyse- bir *tıbb-ı hurûfî* ihtiva etmektedir. Bunun yanında eserin dördüncü babında veba illetine karşı kullanılacak nebati ilaçları da inceleyen Bistâmî, sık sık Calinus ve Ebu Bekir Râzî'den alıntı yapmaktadır. Zikrettiği ilaçları “bizzat tecrübe ettiğini”

söyleyen Bistâmî bu eserde de **Vasfu'd-devâ**'da olduğu gibi Delos problemi denilen tadi'ifu'l-mezbah problemini ve Eflatun'un konu ile ilgili söylediklerini tekrar anlatmakta ve bu bilginin Hz. İbrahim ve Hz. Musa tarafından da bilindiğini belirtmektedir (68a-68b). Eserin diğer bir önemli özelliği de tasavvuf tarihi ile ilgilidir. Bistâmî veba hastalığı esnasında firka, mezheb ve tarikatların şifa niyetiyle hangi kitabı okuduğunu zikretmektedir (*yeteberrakûne bi kurrâatihî*). Bu esnada bir çok tarikat ve şeyh ismi vermekte, tasavvufî tarikatlarla ilişkin çeşitli rivayetler zikretmektedir. Bunun yanında sıkça verdiği kendi telifi şiirler de Osmanlı döneminde Arapça şiir yazar Osmanlı alimleri için önemli örnekleri oluşturmaktadır.

Bistâmî'nin **ed-Durratu'l-lâmi'a fi'l-edviyeti'l-câmi'a**(ş-şafiye) (Bağdadlı Vehbi, nr. 2132/1, yaprak 1b-64b) adlı eseri ise tamamen tıbb-ı nebevî, tıbb-ı ruhanî ve “tıbb-ı hurûfî” ile ilgilidir.⁹ Eserde dikkati çeken nokta -yine deyim yerindeyse- bir *tıbb-ı İbnü'l-Arabî*'den bahsediliyor olmasıdır. Eser ayrıca tasavvuf-tıp ilişkisi açısından da dikkate değer bir eserdir.

Bistâmî'nin Osmanlı simya tarihi açısından Fetih öncesi dönemde nadir eserlerden olan **es-Sırru'l-efhar ve'l-kibritu'l-ahmar**¹⁰ ile yine Fetih öncesi dönemde kaleme aldığı ve mes-cidlerin kible yönünü belirlenmesi ile ilgili **Kabletu hudûdi'l-bevâni fi kableti hudûdi'l-cevâni** isimli çalışmaları da, önemli olmalıdır.

⁸ KZ, 50, 2013; Fihris, s. 147-148.

⁹ Fihris, s. 148, KZ, c. II, s. 2013.

¹⁰ İM, c. II, s. 10.

Bugüne kadar elde edilen bilgilere göre Fetih öncesi dönemde Osmanlı matematiği sahasında Semerkand'da bulunan Bursalı Kadızade dışında dikkate değer müstakil eser veren müellif yoktur. Bu dönemde matematik sahasında yetişen ve Sultan Yıldırım Bayezid devri matematikçilerinden olan Ali b. Hibetullah (IX/XV. asrın ilk çeyreği) *Hulâsatu'l-minhâc fî 'ilmi'l-hisâb* adlı Arapça bir eser yazmıştır. Bir mukadime ve altı maksad üzere tertip edilen eserin 879/1473 tarihli bir nüshasını Bursalı Mehmed Tahir, Halis Efendi Kütüphanesi'nde görmüştür.¹¹ Ancak eserin bugüne ulaşan, Tahir Bey'in zikrettiği nüsha dahil, herhangi bir nüshası tesbit edilememiştir. Kadızade ile beraber ilk dönem Osmanlı matematikçisi olması hasebi ile Ali b. Hibetullah'ın bu eseri, Osmanlı Bilim Tarihi açısından önemlidir. Bu açıdan bakıldığında Bistâmî'nin *Durratu fînûnu'l-kuttâb ve kurratu 'uyûnu'l-hussâb* adlı eseri de dikkati çekmektedir. Eser adından da anlaşılacağı üzere, divan muhasipleri için kaleme alınmış bir matematik eserdir ve şimdiye kadar bu konuya hasır edilmiş, ismi tesbit edilebilen ilk Osmanlı eseri özelliğini taşımaktadır. Eseri Bağdadlı İsmail Paşa zikretmektedir; ancak zamanımıza gelen bir nüshası henüz tesbit edilememiştir. Bunun yanında aşağıda zikredileceği üzere *Durratu tâci'r-resâil*'den öğrendiğimize göre Bistâmî, matematik sahasında *Mebâhicü'l-elbâb fî menâhici 'ilmi'l-hisâb*, isimli genel bir eser ile muhtemelen *hisâbu'l-hevâî* sahasında olan *Kitâbu'd-darb ve'l-kısme* adlı iki

ayrı eser daha telif etmiştir. Ancak ne yazık ki Fetih öncesi ilk dönem Osmanlı matematik tarihi açısından son derece önemli olan bu iki eserin de, günümüze gelen herhangi bir nüshasına, en azından şimdiye kadar tesadüf edilememiştir. Bistâmî'nin özellikle vefk konusunda olan çalışmaları, vefk büyük oranda sihirli karelere dayandığından, sayılar teorisi ve aritmetik diziler konusunda da önemli bilgiler ihtiva ediyor olabilir. Burada üzerinde durulan eserleri haricinde Bistâmî'nin, klasik ve modern kaynaklarda zikredilen veya *Durre*'den öğrendiğimize göre, özellikle ilimler tasnifi, tarih ve siyaset felsefesi gibi sahalara dair bir çok eseri vardır.

Kitâbu durrati tâci'r-resâil ve ğurrati minhâci'l-vesâil (4a): Klasik kaynaklarda zikredilmeyen eser, Bistâmî'nin hayatı ve eserleri ile Fetih öncesi ilk dönem Osmanlı ilim ve kültür hayatı açısından önemli bir yazmadır. Yazmada, Bistâmî, öncelikle tahsili esnasında okuduğu eserler ve bu eserlerin müelliflerinin isimlerini vermektedir. Bu bilgiler ile, XIV-XV. yüzyılda gizli ilimler sahasında tahsil eden bir insanın okuduğu ana kaynak eserlerin tam bir listesi elde edilmiş olmaktadır. Eserin diğer bir özelliği, Bistâmî'nin Biladu's-şâm, Mısır, Osmanlı ve Anadolu topraklarındaki seyahatleri ile bu seyahatler sırasında gizli ilimleri yaygınlaştırma konusunda yaptığı faaliyetler hakkında malumat vermesidir. Bu çerçevede, Bistâmî, Anadolu'da ve özellikle Osmanlı bölgesinde çeşitli şehirlerde *hangi eseri* telif ettiğini, *kime* okuttuğunu, tarihiyle birlik-

¹¹ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. III, İstanbul 1343, s. 283.

te zikretmektedir. Bu durum, o dönemde Anadolu'da yaşayan ismini bilmediğimiz bazı alimleri tesbit etmemizi sağladığı gibi, ismini bildiğimiz bazı alimlerin tahsili ve Bistâmî ile olan ilişkilerini tesbit etme imkanı vermektedir.

Neticede Anadolu'da çeşitli şehirlerde kendisinden ders alan Osmanlı döneminin önemli şahısları, bu şahısların isimleri ve bunlara okuttuğu eserler zikredilmektedir. Böylece yazmada Bistâmî'nin eserlerinin telif tarihleri itibarıyla tam bir listesi verilmiş olmaktadır. Bu liste ile günümüzde Bistâmî'ye nisbet edilen eserlerin sıhhatını, eserlerin telif tarihleri ile ilgili tartışmaları belirli bir noktaya kadar çözme imkanına kavuşulacaktır. Eserin oldukça önemli diğer bir özelliği de Bistâmî'nin "İhvânu's-safâ ve hallânu'l-vefâ" adlı bir "grup"tan bahsetmesidir. Bu bilgi de, eğer aşağıda tartışılacağı üzere, tamlamanın muhtevası başka bir şeye işaret etmiyorsa, Osmanlı ilim ve kültür açısından mühim bir tesbit olacaktır. Bu özellikler yanında eserin uslubu, Bistâmî'nin diğer eserlerine de hakim olan genel üslubunu yansıtmaktadır: konular arasına serpiştirilen şiirler ve süslü ifadeler...

Önemine ilk defa Mehmed Şerefeddin Yaltkaya'nın dikkat çektiği eserin, şimdiye kadar, Nuruosmaniye, nr. 4905'de bulunan tek bir yazma nüshası tesbit edilebilmiştir.¹² 1b-42b yaprakları arasında yer alan ve eksik olan nüshanın zahriyesinde Sultan III. Osman ile Haremeyn vakıflarının müfettişi İbrahim Hanîf'in mührü ve vakıf kaydı bulunmaktadır. Eserin yaprak 1b'de bulunan ilk satırı oku-

namamaktadır; yaprak 5a ve 6a'da bazı cümleler nemlenmiştir. Eser Arapça'dır.

Eser'in mukaddimesine, Bistâmî, Osmanlı ilim ve kültür hayatında önemli bir yeri olan meşhur eseri *el-Fevâihü'l-miskiyye fi'l-fevâtihi'l-mekkiyye*'nin ismini vererek başlamaktadır (1b). Eser altı babdan oluşmaktadır: I. bab (5a-7b), II. bab (7b-9a), III. bab (9a-9b), IV. bab (9b-10b), V. bab (10b-21b) ve VI. bab (21b-42b). Eserin I. babı Bistâmî'nin üslubunun genel özelliğini yansıtan bir giriş; II. babı Kadı Veliyüddin Muhammed adlı bir alime övgü; III. babı muhtemelen dönemin vezirine; IV. babı da yine muhtemelen dönemin Sultanı'na (Belki de Sultan II. Murad) medih şeklindedir. V. babı da Bistâmî eserin telif sebebini verdikten sonra, kendisinin gizli ilimleri tahsili esnasında okuduğu kitapları ve müelliflerini zikretmektedir. İlimlerden bahsederken sık sık "nakliyye" ve "akliyye" tabirini kullanmaktadır (12a). Diğer eserlerinde de bu tabirin sıkça geçmesi, bu iki kelimenin özel bir maksada matuf olarak kullanıldığını göstermektedir. Yaprak (12b-17a)'da tahsili esnasında okuduğu kitapların bir listesini ve müelliflerini vermektedir. Ancak 14b'ye kadar yalnızca kitapların isimlerini vermekte müelliflerinden bahsetmemektedir. Bu esnada özellikle 'ilm-i hurûf yanında, *esrâru'l-a'dâd* (aritmetika), *esrâru'l-edvâr* (musika), *esrâru'l-riyadiyyat* (geometrika) üzerinde önemle durmaktadır. Yaprak 14b'de zikrettiği şu cümle Bistâmî'nin Hermetik gelenek yanında Hind, Babil ve Yunan gelenegini de

12. Katip Çelebi, *KZ*, c. I, İstanbul 1941, Mukaddime, s. 9, dipnot 1.

tahsil ettiğini göstermektedir: "... bunlar gibi melekûti sahifeler, hıkemî kaideler, nebetî sırlar, kıbtî eserler, süryânî ve yunânî fenler, ibrânî ve keldânî metinlerin fikrî izlerini takrir, nazari gereklerini tahrîr ile anlam dünyalarını okudum." Bistâmî yaprak 14b'nin yarısından sonra ise verdiği kitap isimlerinin müelliflerini de zikretmeye başlar. Bu serdedişte dikkati çeken nokta, Babil, Hind, Yunan ve İslam dünyasında telif edilen eserlerin bolca zikredilmiş olmasıdır. Mesela, Hermes'in eserleri yanında Kanka Hindî'nin bir eseri, Mârinyûs'un bir coğrafya kitabı, Arşimed'in bir eseri, Phytagoras'ın kitapları, Sabit b. Kurra ve Huneyn b. İshak'ın eserleri, Batlamyus'un *Kitâbu's-semerat fi 'ilmi astrunomyâ'sı* (15a), Aristoteles'in eserleri, Ebu Bekr İbn Vahşiyî'nin *Kitâbu'l-filâha'sı*, Mecritî, Eflatun, Şokrates gibi kişilerin kitapları... Bistâmî okuduğu eserler arasında *Kitâb mefâtihu'l-ülûm* adlı bir eser zikretmektedir ki bu Harizmî el-Katib'in aynı isimdeki meşhur eseri olabilir (15b). Bistâmî, *en-Nevâmîsu'l-Eflâtuniyye* ve *en-Nevâmîsu'l-Lukmâniyye* adlı iki eserin daha ismini verdikten sonra Yunanî, Süryanî, Keldanî, Himerî (Himyerî), Kıbtî, Hindî, Brehmî sırları *şeddetu fi talebihâ er-rihâl ilâ en-telekkaytuha min sudûri'r-ricâl* demektedir (16a) ve eklemektedir ve *ehaztu 'anhum bi'l-hâl ve'l-hâl* (16b). Bu ifadeler Bistâmî'nin söz konusu geleneklere ait bilgileri sadece metinlerden değil, bizzat o dö-

nemde bu geleneklerin bilgilerine sahip olan şahıslardan aldığını göstermektedir.¹³

İlim ve alimin faziletini anlatmak için Hindli Filozof Beydabâ'nın Hind meliki Deyselem içim kalâme aldığı *Kelîle ve Dimne* adlı eseri örnek olarak veren Bistâmî, "Melik de tacı Beydaba'nın başına koydu ve onu kendisine vezir yaptı" diyerek ilmin ödülünün yüksek olduğunu belirtir (17a-17b). Daha sonra adı geçen eserin Kisra Enuşirvan zamanında Filozof Berzeviye tarafından nasıl Farsça'ya tercüme edildiğini anlatır; akabinde hicri 165'te Mehdi ve Reşid'in veziri Yahya b. Hâlid el-Bermekî'nin isteği üzerine Abdullah b. Hilâl el-Ehvazî tarafından Arapça'ya tercüme edilme hikayesini verir (18a-18b). Dioscorides'in *Kitâbu'l-haşâiş*'inin Endelüs ve Dâru's-selâm Bağdad'da Arapça'ya tercüme edilme sürecini nakleden Bistâmî'ye göre bu eser Bağdad'da İstafen b. Besil tarafından Halife Mütevekkil Cafer zamanında tercüme edilmiştir (18b-19a).

Bistâmî'nin, incelenen eserlerinde, Eski Yunanlılar'a özel bir ilgi gösterdiği ve önem atfettiği müşahede edilmektedir. Nitekim *el-Fevâih*'te de bulacağımız bilgilerin benzerini muhtasar bir şekilde tekrar ederek, "İlimlerle ilgilenen ümmetlere gelince, bunlar Hind, Fars, Keldanî, İbrânî, Kıbtî, Rum, Yunan ve Arablar'dır" demektedir. Bistâmî'nin bu ifadeleri Kadı Sa'îd el-Endelüsî'nin *Tabakâtu'l-umem* adlı eserini hatırlatmaktadır.¹⁴ Bistâmî "Musa'nın

13 Bistâmî'nin zikrettiği gelenekler ile ilgili yazma metinler Osmanlı dönemi kütüphanelerinde bulunmaktaydı. Bugün hâlâ adı geçen geleneklere ait metinler yazma kütüphanelerinde mevcuttur. Mesela bkz. Nuruosmaniye, nr. 3634'de kayıtlı 293 yapraklı mecmua.

14 Kadı Sa'îd el-Endelüsî, *Tabakâtu'l-umem*, nşr. Hayat Bu Alvân, Beyrut 1985.

vefatından 568 sene sonra Yunan ümmeti zuhur etti. Mantıkî, tabîî, riyazî ve ilahî, bütün akli ilimler onlardan alınmadır. Onlar “alim”i, “filosofa” diye isimlendiriyorlardı” demektedir (19b). Akabinde el-Fevâih'te olduğu gibi ilmî fenler (el-funûnu'l-'ilmiyye) ağacını (şecere) -bir ağaç şeklinde- vermektedir (20a). Bistâmî'nin zikrettiği bilgiye göre “Denmiştir ki, Hikmet gökyüzünden, yeryüzü ehlinin üç organı üzerine inmiştir: Yunan dimağı (*edmiğatu'l-yûnân*), Çin eli (*eydi'sîn*) ve Arap sünneti (*sunnetu'l-'arab*).” ilmin önemi üzerine duran Bistâmî, maksadına vurgu yapan ve demek istediğinin ‘lubbu'l-lubb’u olan Eflatun'un şu cümlesini bir beyit olarak verir:

*mâ min 'ilmin mustakbah
illa ve'l-cehlu bihi ekbah* (20b).

V. bab iki fasla ayrılmaktadır (21b). Bistâmî, birinci fasılda telif ettiği eserlerin isimlerini, telif mekanlarını ve telif tarihlerini vermektedir (22a-38a). Hicri 805/1402-1403'ten başlayan bu serdediş hicri 845/1441 - 1442'ye kadar (müellifin içinde bulunduğu tarih) devam etmektedir. Ancak bu serdediş tam bir kronoloji oluşturmaz; bazen geri gider, bazen de sadece eserin adı zikredilir. Bu tanıtımda ise sadece önemli eserlerinin isimleri verilecektir; ancak Bistâmî'nin okuttuğu alimlerin isimleri, tedris tarihleri ve tedris yerleri -eser isimleri verilmeksizin- zikredilecektir. Bu yerlerin ve tarihlerin bazıları aynı zamanda Bistâmî'nin bazı eserlerinin telif yerleri ve tarihlerini göstermek-

tedir. Ayrıca bu serdedişte, Bistâmî'nin Anadolu ve Osmanlı topraklarında dolaştığı şehirler ve ilişkiye girdiği alimler hakkında da önemli bilgiler mevcuttur.

811/1408-1409'da Rum denizinde¹⁵ el-Frenc ülkesinde el-Mustakî adasında ilk eserini kaleme alan (24b) el-Bistâmî daha sonra Dâru'l-'adl, fazilet erbabının ve ulemanın çadırı (*muhayyem*) ve Osmanlı ülkesinin merkezi olarak tanıttığı Bursa'dadır. Bursa'da, aynı senenin Receb'inde *hirefî* ilimlerde uzmanlaşan ilk kişi olarak gösterdiği Muhammed el-Buharî'yi tanıır. Burada kendisinden ilk okuyan kişi Nu'mânuddîn Nu'mân b. Hâlid el-Hanefî'yi zikreder (25a). 812/ 1409-1410 senesinde Lârende'de, övgüler düzdüğü İbnu'l-Fenârî diye tanınan Ebû 'Abdullâh Şemsuddîn Muhammed b. Hamza el-Hanefî ile tanışır ve ona aynı yerde *hirefî* ilimlerden bazılarını okutur (25a-25b). 813/1410-1411'te Dâru'n-nasr dediği Amasya'da Yar Ali olarak tanınan 'Alâuddîn Ali b. Siyâvûş ed-Devrekî (ed-Dürekî) el-Hanefî es-Sûfî; aynı senede Dâru'l-feth diye isimlendirdiği Kastamonu'da Nasiruddin Nasır adlı kişiler kendisinden birer eserini okurlar. 814/1411-1412'de Bistâmî, Dımeşkte'dir ve orada Emirü'l-müminin es-Seyfî en-Nasirî isimli bir kişinin, aynı tarihte Kahire'de Bedrüddîn Hasan b. Nasrullâh adlı bir diğer kişinin istekleri üzerine birer eser kaleme alır. 816/1413-1414'de Sirâcuddîn İdrîs b. Sa'îduddîn el-Muglevî, zikredilmeyen bir yerde (25b-26a); 819/1416/1417'de Dâru'd-devle-

¹⁵ Bahru'r-Rûm: Akdeniz, Şemseddin Sâmî, Kâmûsu'l-a'lâm, c. II., İstanbul 1316/1899, s. 1244.

ti's-sultâniyye dediği Dîmâtûkât'ta (Dimetoka ?) Kadı Husâmeddîn el-Kûsuc (?) (26b); aynı senede Dâru's-se'âdeti's-sultâniyye diye isimlendirildiği Edirnebolî'de Kazı-kuzâti'l-hanefiyye Kerîmuddîn Ebu'r-recâ 'Abdulkerîm b. 'Abdulcebbâr el-Hanefî, Bistâmî'den bazı eserlerini tahsil ederler (27a). 822/1419'da Bistâmî, **Keşfu'l-esrari'r-rabbâniyye fî şerhi'l-lum'ati'n-nûrâniyye** adlı eserini yazınca İbnü'l-Fenârî Şemsuddîn Muhammed'den övgü alır (27b); aynı eser için Kadı Kemâluddîn b. Hüseyin el-Hanefî bir şiir yazar (28a).

Bistâmî, bu yaprakтан itibaren geri bir tarihe dönerek 805/1402-1403 'te Kahire'de iken yazdığı kitapların isimlerini vermeye başlar. Bu tarihte telif ettiği önemli eserlerden biri sayılar teorisi ile de ilgili olan, sihirli kareler hakkındaki, ed-devletü'n-nâsiriyye atabaklerinden Yaşbek el-Baki (?)'nin isteği üzerine kaleme aldığı **Kitâbun fî havassi murabba' mî'e fî mî'e** adlı eseridir. Aynı tarihte ve yerde Şazelî tarikatı âdâbına göre başka bir eser de yazmıştır (28a).

811/1408-1409'da tekrar Bursa'da telif ettiği eserlerin ismini vermeye başlayan Bistâmî, aynı tarihte Karahisar'da şehrin müderrisi Fakîh Paşa diye meşhur olan Şihâbuddîn Ahmed el-Hanefî'yi ve Akşehir'de Kadı Kemaâluddîn İbrâhîm b. Muhammed el-Hanefî'yi okutmuştur. Aynı yılda Dâru'l-mulk dediği Konya'ya giden Bistâmî, burada asrının Calinus'u olarak tesmiye ettiği İbn Şerefüddîn el-Hanefî ile Fakîh el-'Abdu's-sâlih Ebu Muhammed Habîb el-Hanefî'ye ders vermiştir. Aksaray'da bir eser yazmış (28b); Niğde'de Şemsuddîn el-Herevî adlı birinin isteği üzerine bir kitap kaleme al-

mış; Dâru's-saltana dediği Kaysâriyye'de şehrin kadısı Şeyh Çelebi adlı birisinin isteği üzerine bir risale telif etmiştir. 814/1411-1412'te Dimeşk'e giden Bistâmî, burada bazı eserler kaleme almış; 815/1412-1413'te Kadı Nûruddîn Ali el-Kalâkasî (?) el-Ğûvî (?) ve Emîr Salâhuddîn Muhammed b. Hasan b. Nasrullâh el-Mısırî'nin istekleri üzerine birer eser telif etmiştir. Aynı şehirde Kadı Tâcüddîn 'Abdulvehhâb b. Nasrullâh, Bistâmî'den okumuştur. 816/1413-1414 'de Akşehir'de Furreh Şah medresesinde **Sayhatu'l-bûm fî havadisi'r-rûm** (Anadolu Olaylarında Baykuş Çılgılığı) adlı ilginç eserini bitirmiştir (29a). Aynı yılda Eğirdür'de Ebu'l-Fedâil Fazlullâh b. Necmuddîn el-Hanefî ondan ders almıştır (29b). Aynı yıl içinde Kadı Sin'ânuddîn Yûsuf b. Yahyâ el-Hanefî ile **Kadı kudati'l-hanefiyye bi'l-cuyûşi'l-mansureti'l-muhammediyyeti's-saltanati'l-usmaniyye** olan Cemâluddîn Muhammed b. eş-Şeyh Ramazân'ın isteği üzerine birer eser telif etmiştir. Aynı senede Edirnebolî'de eş-Şeyh Bedreddin Mahmud b. Kadı Simâvne'ye eseri **es-Sayhatu'l-bûm'u** okutmuştur (30a). 819/1416-1417'de Dîmâtûkât'ta Müderris 'İzzuddîn b. Şerefuddîn ile Cemâluddîn Muhammed b. eş-Şeyh Ramazân; 820/1417-1418'de Kustantiniyye-i Sügra'da eş-Şeyh Şihâbuddîn el-Ayâsulûğî es-Suhreverdî el-Hanefî'nin halifesi eş-Şeyh es-Sâlih 'Abdulmu'min el-Hanefî ile Kara Şemsuddîn Muhammed el-Kadı el-Hanefî el-Ayâsulûğî, Bistâmî'den tahsil etmişlerdir. Aynı yılda Emîr Ali b. Timurtaş (30b) ile es-Seyyid Muhammed el-Buhârî'nin isteği üzerine birer eser telif etmiştir. 823/1420'de

el-Mevlevî Efdaluddîn Fadlullâh b. Huseyn el-İznîkî el-Hanefî'yi okutmuştur. 824/1421'de *el-Edviyye-tu's-şâfiye ve'l-ed'iyyeti'l-kâfiyye* adlı eserini alimler yuvası ('uşşu'l-'ulemâ) dediği İznîk'te kaleme almıştır. Aynı yerde el-Fakîh es-Sâlih Muslihuddîn el-Hanefî es-Suffî'yi okutmuştur. 825/1421-1422'de değişik eserler telif etmiştir. 826/1422-1423'de Larend'e'de eserler yazmış; aynı yılda Mısır'ın Fustas şehrinde Ebû 'Abdullâh Şerefuddîn Muhammed b. Tâcuddîn 'Abd (?) b. Nasrullâh el-Kâdirî es-Şafi'î'nin isteği üzerine bir eser kaleme almıştır. 827/1423-1424'de İskenderiye'de en-Nâzır Fahrüddîn Muhammed b. 'Abdurrahîm eş-Şafi'î için bir kitap telif etmiş, bu esere de eş-Şeyh Sirâcuddîn 'Umer el-Beslekûnî el-İskenderânî övgü düzmüştür. Bistâmî 828/1424-1425'te tekrar Bursa'dadır. 830/1426-1427'de *ed-Durretu's-sâfiye fi'l-edviyyeti's-şâfiyye ve Vafu'd-devâ fi keşfi âfâti'l-vebâ* dahil olmak üzere bir çok eser yazmıştır. 833/1429-1430'da diğer bazı eserleri yanında *ed-Durreatu'l-lâmi'a fi'l-edviyeti'l-câmi'a* adlı eserini kaleme almıştır. Bistâmî'ye göre, "bu eserini Bukrat ve Sukrat görseydi şaşırırlardı". Aynı yıl Muhammed Şâh b. Muhammed b. el-Fenârî, ilm-i hurûfa dair eserlerine övgü yazmıştır(31a-32b). Daha sonra Bistâmî ilm-i hurûftaki önemli üstadları zikreder: Ebu'l-'Abbâs el-Bûnî, Ebu'l-Hasen el-Harralî, eş-Şeyh 'Abdulhakk b. Sebi'n, eş-Şeyh Ebu'l-Hasen el-Şâzî (33a). 834/1430-1431'den itibaren yazdığı eserlerin isimlerini veren Bistâmî'nin siyaset ile ilgili konulara ağırlık verdiğini görüyoruz. Mesela bu

dönemde telif ettiği eserlere bakıldığında: *Musâmeratu'z-zurefâ fi hikayeti'l-muluk ve'l-hulefâ*, *el-Âsârü'l-fâhirâ fi zikri 'ulemâi's-seneti'z-zâhira*, *Kitâbu'r-ravdati'l-kudsiyye fi zikri 'ulemai's-sâdeti'l-hirefiyye*, *Zevâhiru'l-fehûm fi cevâhiri'l-'ulûm*, *ez-Zurru'l-ğâlî fi menâkibi'l-Gazzalî*, *Riyâsetu'l-fazl fi siyaseti'l-'adl*, *Kitâbu feraidi's-sulûk fi siyâseti'l-mulûk*, *Mebâhicu'l-elbâb fi menâhici 'ilmi'l-hisâb*, *Kitabu'd-darb ve'l-kısme*; 842/1438-1439'da kaleme aldığı *el-Fevâihu'l-miskiyye fi'l-fevâtihu'l-mekkiyye* ve daha bir çok eser görülebilir. Bistâmî 845/1441-1442'de de *Durre* 'yi telif etmiştir (34a-37b).

V. Babın ikinci faslı (38a-41a) İhvân-u's-safâ ve hallânu'l-vefâ kardeşlerin övgüsü hakkında (*fi medhi ihvân "İhvânî's-safâ ve hallâni'l-vefâ"*) adını taşımaktadır. Bu fasılda özellikle Muhammed Şâh b. Şemsuddîn Muhammed b. el-Fenârî övülmektedir. Ayrıca Bistâmî, 811/1408-1409'da Anadolu'ya (el-Memleketu'r-Rûmiyye) geldiğinden itibaren ulemâ, fudelâ ve hukemâ'dan dostu olanlar ile öğrencilerine ve kendisiyle ilişkisi olan diğer şahıslara övgü düzmektedir (39a). Bu şahıslar arasında (39b) 'İzzuddîn 'Abdumelik el-Vizevî (?) eş-Şafi'î adlı kişiyi özellikle zikretmektedir. Bistâmî, bu fasılda ayrıca, birçok eser telif ettiğini ve bu eserleri, İhvân-u's-safâ ve hallânu'l-vefâ'nın kendisinden okuyup naklettiğini belirterek onları övmektedir(39b).

Eser boyunca ve özellikle bu fasılda serdeddiği ifadelerinden Bistâmî'nin "bir düşüncüyü" yaydığı veya en azından yaymağa çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu düşüncenin ve ayrıntılarının ne olduğu, onun, diğer eserlerinin incelen-

mesinden sonra anlaşılabilir. Ancak burada şu ön tahminlerde bulunulabilir: Bistâmî, ihvânu's-safâ dediği grup çerçevesinde hurûfî bir sâfilîği temsil etmektedir. Gerçi zikredilen ihvânu's-safâ'nın bir grup mu yoksa bir birliktelik mi olduğu metinden tam manasıyla çıkarılamamaktadır. Yoksa bu tabiri sadece kendisinin, öğrenci, hoca, arkadaş vb. şekillerde ilişki kurduğu insanlar için bir övgü sıfatı olarak mı kullanmaktadır? Ancak sık sık bu tamlamayı kullanması, özellikle ikinci fasılda "*ihvân ihvânu's-safâ ve hallânu'l-vefâ*" tabiri ayrı bir gruba işaret eder gibidir. Nitekim yukarıda zikredilen *Vasfu'd-devâ fî keşfi âfâti'l-vebâ* adlı risalesini, *el-Ed'iyyetu'l-müntehabe fi'l-edviyeti'l-mücerrebe* adıyla genişletme sebebini açıklarken Bistâmî "... sonra İhvânu's-safâ ve hallânu'l-vefâ'dan *birisi* benden bu tesbitleri kayd etmemi istedi..." (52b) demektedir. Buradaki cümle kuruluşu böyle bir "birliktelik" in olduğunu göstermektedir. Bistâmî İhvânu's-safâ ve hallânu'l-vefâ tabirini *Durre*'de de sık sık kullanmaktadır. Mesela yaprak 22a, 26b, 37b, 38a-b, 39b'de geçen bu tamlamanın, sadece bir övgü sıfatı olarak değil bir birliktelîğe işaret edecek şekilde kullanıldığı görülmektedir. Bu birliktelîğin ayrıntıları nelerdir? Bu sorunun cevabı -eğer böyle bir birliktelik varsa- bu dönem üzerinde yapılacak çalışmalarla verilebilir. Bistâmî'nin

-tabiri caizse- bir "misyoner" gibi sık sık muhtelif ülke ve şehirleri dolaşması ve bir düşüncüyü yayma gibi bir endişesinin olduğunun görülmesi, en azından böyle bir birliktelik hedefinin bulunduğunu göstermektedir. Bu düşünce sadece hurûfî tasavvufî bir çerçevede midir, yoksa Bistâmî'nin gizli ilimlerle ilgili başka bir hedefi mi bulunmaktadır? Bistâmî'nin metinlerinden anlaşıldığı kadarı ile bu birliktelîğin en geniş anlamıyla *hermetik bir proje* olduğundan bahsedilebilir.

Fetih öncesi dönemde Osmanlı ilim ve kültür hayatında, -eğer böyle bir birliktelik varsa-, bu ilişkiler içinde Molla Fenârî ve oğlu Muhammed Şâh'ın yeri nedir? Diğer taraftan Bistâmî'nin, günümüzde Sınavna Kadıoğlu Şeyh Bedreddin olarak tanınan şahıs ile olan ilişkisi ve bu şahsın fikirlerinin oluşmasındaki rolü nedir? gibi sorular önem arz etmektedirler. Çünkü yukarıda serdettiğimiz özetten anlaşılacağı gibi, hem Molla Fenârî ve oğlu Muhammed Şâh hem de Şeyh Bedreddin, Bistâmî'nin talebesi olmuş ve ondan ders almışlardır. Böyle bir birliktelik fiilî olarak varolmasa bile Bistâmî'nin ifadeleri kendisinin böyle bir gayeye matuf olarak faaliyet gösterdiğini ima etmektedir. Öyleyse en azından, Fetih öncesi dönemde Osmanlı ulemasının "bilgi" hayatının oluşmasında Bistâmî ve talebelerinin etki ve katkıları neler olmuştur? sorusu ve buna benzer diğer sorular cevaplandırmayı beklemektedirler.*

* Bu tanıtma, başlangıçta, Bistâmî'nin *Durratu tâci'r-resâil ve ğurratu minhâci'l-vesâil* ile *Kitâbu'l-fevâihî'l-miskiyye fi'l-fevâtihi'l-mekkiyye* adlı iki yazma eseri düşünülerek hazırlanmaya başlandı. Süreç içerisinde *Durra*'nın önemi tebarüz ettiğinden bu tanıtma sadece ona hasr edilmiş, ikinci eserin tanıtımı ve Bistâmî'nin bu iki eser ile diğer eserlerine ilişkin genel değerlendirme ise *Dîvân* dergisinin daha sonraki sayısı için hazırlanmak üzere ertelenmiştir. Burada şu noktaya işaret edilmelidir ki, Bistâmî'nin *Fevâih* adlı eseri, Osmanlı ilim hayatında oluşturmaya çalıştığı hurufî-tasavvufî dünya görüşü ile bilgi anlayışı ve bilgi sınıflandırması açısından önemli bir yere sahiptir. (Bkz. KZ, c. II, s. 1905.)